

УДК 343.983

РОЛЬ НЕГАТИВНИХ ОБСТАВИН У ФОРМУВАННІ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

Д. В. ЗАТЕНАЦЬКИЙ,

канд. юрид. наук,

науковий співробітник

НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса

НАПрН України,

м. Харків

Досліджено психологічну природу формування ідеальних слідів, що лежить у площині співвідношення механізму формування ідеальних слідів та процесу формування показань. Розглянуто негативні обставини та їх роль у формуванні ідеальних слідів, вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на механізм формування ідеальних слідів, а також питання впливу негативних обставин на формування ідеальних слідів в конфліктній ситуації.

Ключові слова: негативні обставини, процес формування ідеальних слідів.

Важливим і перспективним напрямком розвитку тактичного апарату криміналістичної науки у виявленні й одержанні повної, достовірної та об'єктивної інформації є дослідження ідеальних слідів, механізму їх формування та факторів, що впливають на цей процес. Проте при проведенні окремих вербальних слідчих (розшукових) дій та попередній оцінці їх результатів слідчому іноді приходиться стикатися з відсутністю в показаннях допитуваних даних, які повинні мати місце або наявності в показаннях даних, яких бути не повинно. Йдеться про негативні обставини та їх вплив на формування ідеальних слідів.

Значення та правильна оцінка слідчим таких негативних обставин полягає саме в тому, що вони виступають специфічним сигналом у діагностиці, встановленні та розмежуванні свідомої неправди й добросовісної помилки допитуваної особи. Аналіз спеціальних літературних джерел дозволяє стверджувати, що значення і роль негативних обставин у формуванні ідеальних слідів досліджено ще недостатньо, окремі питання залишаються дискусійними.

Відсутні ґрунтовні дослідження щодо носіїв негативних обставин, не сформульовані положення про значення негативних обставин, особливостей їх виявлення, а також можливостей їх використання у доказуванні. Все це дозволяє говорити про науковий інтерес поставленої проблематики.

Поняття негативних обставин не є новим в теорії криміналістики. У спеціальній літературі приділялась певна увага дослідженню негативних обставин в розслідуванні злочинів, поділу негативних обставин на різновиди [1, с. 199-200; 2, с. 9; 3, с. 16–22; 4, с. 54-55; 5, с. 85; 6, с. 46–49; 7, с. 142–152]. Проте деякі автори [8, с. 151], переважно розглядаючи питання про негативні обставини, обмежуються лише описом окремих прикладів з практики, які траплялися в процесі розслідування конкретних злочинів. В окремих працях [9, с. 64; 10, с. 22] недостатньо чіткі згадки про негативні обставини, які розглядаються тільки як непрямі (побічні) докази, без визначення підстав до цього, не проведено їх класифікацію.

Передусім необхідно погодитися з думкою окремих учених-криміналістів про те, що в сучасній криміналістичній літературі немає загальноприйнятого й чіткого визначення поняття негативних обставин [11, с. 34–41]. Так, одні автори виникнення негативних обставин пов'язують з інсценуваннями [12, с. 93; 13, с. 29]. Зокрема, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг пов'язують виникнення негативних обставин з інсценуванням і підкреслюють, що вони суперечать тільки тій видимості явища, яку злочинець намагається видати за дійсну. Розглядають негативні обставини як факти, що суперечать уявленню про звичайний у даній ситуації хід речей. Негативні обставини суперечать уявленню про механізм даного явища, а не самому явищу, істину сутність якого вони якраз і відображають [9, с. 64–68; 14, с. 135].

Інші вчені-криміналісти включають в поняття як «обставини відсутності», так і «обставини наявності» фактів, яких не повинно бути при звичайному перебігу речей [10, с. 22; 15, с. 205-206; 6, с. 38]. Зокрема, В. Ю. Шепітько і В. О. Коновалова під негативними обставинами розуміють дані, які порушують уявлення слідчого про закономірні зв'язки в розвитку

подій та явищ [16, с. 66]. В. О. Коновалова під негативними обставинами розуміє наявність чи відсутність матеріально-фіксованих слідів чи дій, які в конкретних умовах місця та часу суперечать об'єктивному розвитку подій, причинним зв'язкам між даними явищами та їх наслідками [4, с. 54]. Аналогічну позицію висловили й А. В. Дулов, П. Д. Несторенко, М. І. Порубов [17, с. 135; 18, с. 159–161].

У науковій літературі існує й інша точка зору, представники якої під негативними обставинами розуміють фактичні дані, явища, що суперечать слідчій версії [19, с. 85–90].

Дослідження сутності зазначеної проблеми, на нашу думку, передбачає встановлення причин появи негативних обставин, оскільки причини, що змушують допитуваних осіб давати помилкові (або неправдиві) показання, будуть і причинами появи цих обставин. У цьому плані, вивчення даного питання лежить в площині співвідношення механізму формування ідеальних слідів та процесу формування показань та потребує певного аналізу саме механізму формування ідеальних слідів, та чинників, які впливають на їх формування. Існує думка [20, с. 49], що знання слідчим механізму формування ідеальних слідів – невід'ємна частина криміналістичної та кримінально-процесуальної діяльності.

Причини появи негативних обставин залежать від процесуального положення допитуваної особи (свідок, потерпілий, підозрюваний (обвинувачений)), їх відношення до розслідуваної справи (слідчої ситуації), а також від вікового цензу (неповнолітньої особи, особи середнього та похилого віку). При цьому причини їхньої появи в показаннях свідків і потерпілих одні, у показаннях підозрюваних і обвинувачуваних – інші, хоча не виключено (а це необхідно враховувати), що й свідки та потерпілі при допиті можуть керуватися тими ж мотивами, що й підозрювані та обвинувачувані [21, с. 97-98].

Негативні обставини обумовлені об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Так, упродовж усього процесу формування ідеального сліду на

психіку людини впливають численні чинники, які традиційно поділяють на об'єктивні (не залежать від волі та свідомості) й суб'єктивні (залежать від волі та свідомості). У перерахованих чинниках, поєднаних термінами – суб'єктивні та об'єктивні, немає більш-менш важливих, кожний з них виконує ті функції, які обумовлюють у кінцевому підсумку адекватність і повноту формування ідеальних слідів. Розглянуті чинники діють комплексно й у взаємозв'язку, і тому не завжди можна встановити вплив того або іншого чинника на виникнення негативних обставин й зробити відповідні корективи при оцінці наданої допитуваним інформації. Немає також жодної психічної закономірності, яка б не впливала на ідеальні сліди, що повинно бути враховано слідчим. В одному випадку ці чинники сприяють більш правильному й точному формуванню ідеальних слідів, а в іншому, навпаки, заважають, створюючи при цьому перекручення та призводить до фрагментарності раніше сприйманої інформації.

Особливого значення негативні обставини набувають у конфліктній ситуації. У цьому випадку причинами негативних обставин виступають самі дії (діяльність) допитуваної особи (підозрюваного, обвинуваченого) та відношення зазначених осіб до встановлення істини по справі. Але ці дії самі по собі не завжди є негативними обставинами, а лише породжують їх. Самі дії, вчинки, відношення допитуваної особи в окремих випадках є причиною появи негативних обставин, так і в деяких випадках безпосередньо негативними обставинами (мова йде про інсценування події, що не може співпадати зі справжнім ходом події). Іноді певні дії особи та відповідно негативні обставини можуть з'явитися в результаті впливу сторонніх сил, не пов'язаних з діяльністю людей (тварин, стихійних сил природи й т.д.). У цьому сенсі серед особливостей перекручень, що виникають при повідомленні неправдивої інформації, у літературі вказують такі: а) якщо добросовісна помилка, при відтворенні інформації має репродуктивний (поновлюваний) характер, то свідомо неправда – творчий (обробка інформації здійснюється з вигодою для особи, що її повідомляє); б) на відміну від особи,

що добросовісно помиляється (звернення йде до єдиного уявного образу), у лжесвідка конкурують два варіанти уявного образу – раніше сприйнятий (дійсний) і вигаданий (уявний), яким хоче підмінити істинний; в) свідома неправда та добросовісна помилка, як правило, породжуються різною мотивацією (соціально негативними й соціально позитивними відповідно); г) на відміну від добросовісної помилки неправда – це вольовий і свідомий акт; д) свідома неправда, на відміну від добросовісної помилки, породжує помилки (перекручення) тільки на стадії відтворення; е) свідома неправда формує й провокує помилки інших осіб, а добросовісна помилка формує помилкове уявлення про дійсність (через різні чинники) у самого допитуваного. Об'єктивними підставами змішування свідомої неправди і добросовісної помилки є: неадекватне відображення дійсності, а також той факт, що вони можуть містити об'єктивну (адекватну) інформацію [22, с. 8–17]. Отже, необхідно відзначити, що в умовах конфліктної ситуації (коли повідомляється неправдива інформація) ідеальні сліди не перекручуються. Перекручується лише інформація, яка повідомляється допитуваним вербальним способом.

Таким чином, негативні обставини можуть виступати як у формі добросовісної помилки, так і в умисному повідомленні неправдивої інформації. Відповідно до цього в першому випадку можна говорити про те, що негативні обставини безпосередньо впливають на процес формування ідеальних слідів (а також на процес формування показань, які максимально співпадають). В іншому випадку доцільно говорити лише про процес формування показань як доказів.

Однією з причин появи негативних обставин є природний процес забування. У спеціальній літературі приділялась певна увага процесу забування [23, с. 141; 24, с. 217; 25, с. 273–275]. У криміналістичному розумінні забування – це процес, що характеризується поступовим зменшенням можливості пригадування та відтворення певного матеріалу [26, с. 318]. Забування є одним із процесів пам'яті, під впливом якого раніше сприйнята інформація змінюється, піддається реконструкції, має тенденцію до згасання,

загальмуванню й до повної втрати. Процес забування обумовлює появу негативних обставин та впливає на механізм формування і відновлення ідеальних слідів і є перешкодою до одержання від допитуваного достовірної, повної та об'єктивної інформації. Знання особливостей пам'яті, зокрема процесу забування, має величезне значення в слідчій і судовій практиці, де психологічні особливості процесу забування можуть бути використані при актуалізації ідеальних слідів.

Забування обумовлене цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких провідну роль відіграють: час, значущість для суб'єкта сприйнятої ним інформації, втота, характер інформації та ступінь її використання, інтерференція (погіршене збереження матеріалу, що запам'ятовується, в результаті накладення іншого матеріалу), пригнічення; зміст, обсягу матеріалу, його емоційного забарвлення; розумове або фізичне стомленості. Особливим є вплив усіляких розладів пам'яті. Забування, головним чином, залежить від ступеня осмислення сприйнятої інформації, міцності запам'ятовування, розуміння матеріалу, що запам'ятовується, багатства та ступеня новизни змісту інформації й тієї інформації, що запам'ятовується надалі, характеру застосування сприйнятої інформації на практиці, ступеня стабільності інтересів до матеріалу, що запам'ятався, і відповідно від уваги, що активізується на ньому, актуальності для людини, значенні інформації, що запам'яталася, вікових особливостей людини, сильного стомлення, при деяких хворобах і психічних травмах. На процес забування впливають: послаблення інтересу до засвоєного матеріалу, перенапруження нервово-психічної діяльності, вживання алкоголю, недостатній сон. Окрім цього, забування залежить від дії негативної індукції, коли подразники заважають утворенню нових зв'язків; впливу проактивного та ретроактивного гальмування, коли відбувається витіснення менш важливої інформації більш важливою; впливу надграничного гальмування, перевантаження відповідних клітин головного мозку [27, с. 89; 28, с. 129].

Швидкість забування залежить головним чином від міцності

запам'ятовування, ступеня розуміння матеріалу, багатства і новизни наступного сприйняття, стабільності інтересу до сприйнятого матеріалу, застосування його на практиці, актуальності матеріалу для людини. Причинами забування, крім цього, можуть бути розлад пам'яті (психічні травми, старечі психози та ін.), негативне явище діяльності, що відбувається безпосередньо за сприйняттям (ретроактивне гальмування). Процес забування з часом наростає. При цьому слід враховувати вибіркового характер забування (у першу чергу забувається те, що запам'яталося механічно, а предмети, що запам'яталися, явища, які викликали глибоке враження, зберігаються тривалий час). Зіштовхуючись із процесом забування, слід враховувати, що він має абсолютного характеру. Забування є процесом, зворотним відтворенню, але не збереженню [29, с. 89–91]. Так, застосовуючи тактичні прийоми, можна актуалізувати розумову діяльність і вольові зусилля допитуваного для того, щоб допомогти йому згадати те, що він забув.

Разом із тим необхідно відзначити, що в криміналістичному плані встановлення та розмежування непрямой відмови від дачі показань, дачі неправдивих показань від дійсно забування представляє певні труднощі. Зокрема, важко діагностувати та встановити чи дійсно допитуваний забув деяку інформацію чи ні.

У криміналістичній літературі висловлювались різні міркування щодо способів, прийомів, процесуальних засобів виявлення негативних обставин. Так, окремі автори зазначають, що виявити негативні обставини нерідко буває дуже складно, лише інколи вони нібито знаходяться на поверхні і можуть сприйматися візуально. Важлива роль в їх виявленні належить спеціальним знанням, під якими в криміналістиці розуміють знання, що набуваються за допомогою спеціальної (професійної) освіти і досвіду роботи [30, с. 157]. В. Ю. Шепітько зазначає, що важлива роль в їх виявленні належить умовиводам слідчого. Використовуючи логічний прийом дедукції, слідчий робить висновки проте, що як ці події відобразились би на оточуючій обстановці, які ознаки події та де повинні бути виявленні, а які відсутні.

Шляхом перевірки своїх умовиводів про кожну таку ознаку слідчий може встановити відсутність тих, які повинні бути, а наявність тих, яких не повинно бути [7, с. 147]. Виявлення та оцінка негативних обставин представляє певну складність. Негативні обставини не існують самі по собі, ізольовано, в чистому вигляді. Їх можна виявити лише у зв'язку з висуненням чи перевіркою версії, причому як версії слідчого, так і версії обвинуваченого. Ігнорування негативних обставин, а також неправильна їх оцінка призводить до помилок, які ускладнюють встановлення істини. Ретельний же їх аналіз, своєчасна і точна фіксація допомагає оперативному розслідуванню [19, с. 67-68]. У цьому розумінні необхідно погодитися з тим, що криміналістичне значення дослідження негативних обставин полягає в тому, що вони потребують певної побудови та перевірки, на одному рівні з версіями, які побудовані на уявленнях про звичайний, логічний перебіг події злочину, істотно нових версій, «негативних» по відношенню до раніше висунутих. Особливо чітко проявляється значення негативних обставин при викритті інсценувань злочинів [7, с. 150-151]. Не вдаючись до аналізу зазначених позицій, на наше переконання, необхідно зазначити, що негативні обставини можуть бути виявленні впродовж усього процесу розслідування злочинів. Наявність негативних обставин та рівень їх впливу на формування ідеальних слідів визначається саме співставленням між собою результатів проведення різних процесуальних та слідчих (розшукових) дій, а також безпосередньо проведенням окремих слідчих (розшукових) дій (слідчий експеримент тощо).

Таким чином, вмале виявлення, оцінка та дослідження негативних обставин в більшості випадків сприятиме повному, всебічному та об'єктивному встановленню істини в рамках розслідування злочинів. Визначення ступеню впливу негативних обставин на формування ідеальних слідів сприятиме правильній оцінці отриманої інформації, виявленню та виокремленню різного роду помилок, що виникають із природи формування ідеальних слідів та удосконаленню тактичного арсеналу проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Список літератури:

1. Григорян К. В. Негативные обстоятельства, выявляемые при инсценировке краж: тезисы / К. В. Григорян // Проблемы совершенствования законодательства и практики его применения : материалы междунар. науч. конф. студентов и аспирантов, посвящ. 85-летию Белорус. гос ун-та, Минск, 19-20 октября 2006. – Минск : БГУ, 2007. – 252 с. – С. 199-200.
2. Лисиченко В. К. О понятии негативных обстоятельств и механизме их возникновения / В. К. Лисиченко, А. С. Зеленковский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – К. : Выща шк., 1989. – Вып. 39. – С. 9.
3. Зеленковский А. С. Развитие понятия «негативные обстоятельства» в криминалистике / А. С. Зеленковский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – К. : Выща шк., 1987. – Вып. 34. – С. 16–22.
4. Коновалова В. О. Негативні обставини і їх значення у розслідуванні злочинів / В. О. Коновалова // Радянське право. – 1958. – № 6. – С. 54-55.
5. Коновалова В. Е. Проблемы логики и психологии в следственной тактике / В. О. Коновалова. – Изд. 2-е. – К. : РИО МВД УССР, 1970. – 185 с. – С. 85.
6. Овечкин В. А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками / В. А. Овечкин. – Х. : Изд-во Харьк. юрид ин-та, 1979. – С. 46–49.
7. Шепитько В. Ю. Негативные обстоятельства в расследовании преступлений: логико-психологический подход / В. Ю. Шепитько // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. – Х., 2001. – Вип. 50. – С. 145–152.
8. Попов В. И. Осмотр места происшествия / В. И. Попов. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 151.
9. Белкни Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкни, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 64.
10. Винберг А. И. Косвенные доказательства в советском уголовном процессе / А. И. Винберг, Г. М. Миньковский, Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 22.
11. Шепитько В. Ю. Про негативні обставини і фальшиве відображення в розслідуванні злочинів / В. Ю. Шепитько // Слідча практика України. – 1998. – Вип. 1. – С. 34–41
12. Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная техника / И. Н. Якимов. – М., 1929. – С. 93.
13. Колмаков В. П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента / В. П. Колмаков. – Х., 1956. – С. 29.
14. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М. : БЕК, 1997. – С. 135.
15. Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств / Р. С. Белкин. – М., 1966. – С. 205-206.
16. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 1997. – 255 с. – С. 66.
17. Дулов А. В. Тактика следственных действий / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. – Минск, 1977. – С. 135.
18. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – Минск, 1978. – С. 159–161.
19. Бурданова В. С. Использование негативных обстоятельств при расследовании убийств / В. С. Бурданова // Вопросы борьбы с убийствами : материалы науч.-практ. конф. – М. : Прокуратура СССР, 1969. – С. 85–90.
20. Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 49.
21. Медведев С. И. Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений / С. И. Медведев. – Волгоград, 1973. – С. 97-98.
22. Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях. (Происхождение, выявление, устранение) : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупр. преступности, 1983. – С. 8–17.

23. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В. Ю. Шепитько. – Х. : РИП «Оригинал», 1995. – С. 141.

24. Психологія : підруч. / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 217.

25. Маклаков А. Г. Общая психология : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 273–275.

26. Шепитько В. Ю. Криміналістика: енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В. Ю. Шепитько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – С. 318.

27. Бочарова С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности / С. П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1997. – С. 89.

28. Вітенко І. С. Основи загальної і медичної психології : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 129.

29. Смыслов В. И. Свидетель в советском уголовном процес се : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 89–91.

30. Криминалістика : учеб. / под ред. Н. П. Яблокова. – М. : БЕК, 1995. – 708 с. – С. 157.

Затенацкий Д. В. Роль негативных обстоятельств в формировании идеальных следов.

Исследована психологическая природа формирования идеальных следов, которая лежит в плоскости соотношения процесса формирования идеальных следов и процесса формирования показаний. Рассмотрены негативные обстоятельства и их роль в формировании идеальных следов, влияние объективных и субъективных факторов на механизм формирования идеальных следов, а также влияние негативных обстоятельств на формирование идеальных следов в конфликтной ситуации.

Ключевые слова: негативные обстоятельства, процесс формирования идеальных следов.

Zatenackiy D. V. The role of negative circumstances in ideal tracks' forming.

The article is devoted to research of psychological nature of ideal tracks forming. Research of the marked problem lies in the sphere of mechanism correlation of ideal tracks' forming and process of testimonies' forming. In-process paid attention to research of negative circumstances and their role in ideal tracks' forming. Influence of objective and subjective factors is considered on the mechanism of ideal tracks' forming. In the article the question of influence of negative circumstances is investigational on ideal tracks' forming in a conflict situation.

Key words. Negative circumstances, process of ideal tracks' forming.